

Aleksandar Perić

ČOVEK I NJEGOV JEZIČKI SVET¹

Uvod

I. O pojmu jezika ne može se razmišljati ako se on ne dovede u vezu sa pojmom čoveka. Jezik je svojevrsna tvorevina čovekova, ali ga ona i određuje, jer ljudsko biće praktično ne postoji bez moći govora. Međutim, ni jezik, ni čovek ne postoje u vakuumu. Čovek je društveno biće; u društvu on stiče svoja humana svojstva. Naravno, realnost je mnogo složenija, ali osnovno određenje pojma jezika može poći od ovoga trojstva, jezik – čovek – društvo, u kome celinu čine sva tri člana, a kao izdvojeni elementi mogu se samo apstrahovati. Metodološki, u nauci, to i jeste jedini mogući prilaz stvarnosti.

Izraz «jezik» nije jednoznačan. Jezik, kako se shvata u modernoj civilizaciji, jeste sistem glasovnih simbola. Međutim, to nije «prirodni», spontano nastali idiom u ljudskim zajednicama. Velike moderne države sa svojim jezicima rezultat su integracije užih skupina srodnih zajednica sa odgovarajućim srodnim idiomima, korišćenim u usmenoj komunikaciji, tj. dijalektima. Tako, kroz integrativne procese nastaju veće političke tvorevine, države, sa svojim jezikom u pisanoj formi, obično promocijom jednog dijalekta kao zajedničkog svim članovima društveno-političke zajednice. Takav nadređeni idiom se normira, tj. kodifikuje i standardizuje. Pišu se rečnik i gramatika. To je jezik koji se koristi u javnosti, u obrazovnom sistemu i u književnosti.

Kompleksna društva u modernim državama su slojevita s obzirom na razudenu privrednu delatnost. Stoga se društvena stratifikacija odražava i na planu jezika, tj. u njegovoj varijabilnosti u vidu sociolekata. Tako se ispod ravni jezika u modernom smislu horizontalno prostiru dijalekti, a vertikalno sociolekti. Dakle, jezik je i opšti pojam koji obuhvata sve postojeće idiome. U tom smislu on je predmet opšte lingvistike. Tako je u opštoj lingvistici u prvom planu tipologija postojećih jezika. Klasična podela zasnovana na gramatičkoj strukturi potiče od Wilhelma von Humboldta, koji je podelio jezike na izolacione, aglutinativne i fleksivne, zavisno od složenosti oblika reči u kojima se pojavljuju. Taj morfološki kriterijum može se i uopštenije shvatiti, te bi jedna približna podela bila na analitičke i sintetičke jezike.

¹ Ovaj tekst je uvodni deo knjige istog autora, koja će se pod naslovom Čovek i njegov jezički svet – Jezik u naukama o čoveku dvadesetog veka pojaviti tokom 2014. godine

Međutim, centralno pitanje lingvistike je sama struktura jezičkog fenomena, sagledavanje jezika kao sistema znakova, odnosno simbola, u okviru opšte teorije o znakovima, tj. semiologije. Ferdinand de Saussure je postavio temelje moderne lingvistike zasnivajući i obuhvatnu naučnu paradigmu strukturalizma. Saussure je, u stvari, na određen način odgovorio na pitanje šta je verbalni kôd koji određuje identitet čoveka (*langage*) i kakav je on sistem. To se razjašnjava u dihotomijama jezik – govor, označitelj – označeno, sinhronija – dijahronija, sintagmatsko – paradigmatsko. Posle Saussurea nikle su razne strukturalističke škole, u kojima se dograđivala Saussureova opšta teorija. Među njima se posebno istakla Praška škola Trubeckog i Jakobsona.

U Saussureovoj koncepciji jezika, kao imanentnog bilateralnog sistema, ističu se označitelj i sinhronija. Time se dolazi do strukturalne gramatike kao sistema pravila kombinovanja jezičkih jedinica, arbitrarno građenih reči od njihovih sastavnih delova, fonema. Kombinacije se ostvaruju na dva osnovna nivoa, tj. gramatička struktura je shvaćena kao sistem dvostruke artikulacije. Tako su dva povezana konstituenta gramatike značenjski relevantna morfosintaksa i fonologija sa diferencijalnom funkcijom u odnosu na značenje. U dihotomiji označitelja i označenog strukturalno značenje, u Saussureovom smislu, je imanentno značenje ili vrednost na paradigmatskom planu jezika: značenje jedne reči postoji samo u odnosu, u opoziciji prema značenju druge reči. To nije pitanje relacije jezika prema stvarnosti, odnosno poimanje stvarnosti, već njegovog holističkog identiteta. Zato je u Praškoj školi došlo do isticanja značaja funkcionalnosti u strukturalističkoj lingvistici, do traženja adekvatnog odnosa forme i funkcije. To predstavlja uvod u jedno šire shvatanje semantike, gde su u korespondenciji reči i rečenice sa pojmovima, odnosno iskazima.

U okviru strukturalne semantike pojam (označeno) kao apstrahovana i generalizovana misao predstavlja komplementarno lice označitelja. Celina je, prema tome, reč sa svojim značenjem. Pojmovi se vezuju u širu celinu, tj. iskaz (propoziciju). Iskaz predstavlja značenje sintaksičke strukture kakva je rečenica, te njihov spoj predstavlja celinu, tj. rečenicu u širem smislu. Dakle, odnos između izraza i značenja počiva na izomorfizmu njihovih elemenata. Međutim, jezik je fleksibilna tvorevina, podložna varijacijama u vremenu, tj. dijahronija stoji naspram sinhronije. Varijacije nastaju u govoru pojedinca i ulaze u sistem. Otuda se u ravni sinhronije, u sistemu, konstatuju i značajna odstupanja od principa izomorfizma. Praktično, neretko jedna reč ima više značenja (polisemija), a dve ili više reči imaju isto značenje (sinonimija).

U ovom kontekstu treba imati u vidu dijalektiku opšteg i pojedinačnog, odnosno relaciju jezika kao opšteg entiteta i konkretnih jezika kao empirijskih činjenica. Opšti pojam jezika nastaje konceptualizacijom karakteristika pojedinačnih jezika, jer oni predstavljaju realnost sa svojim gramatičkim sistemom. Otuda se u nauci o jeziku ne

može izbeći izbor modela za prikaz opšte teorije. U našoj sredini za egzemplifikaciju od posebnog interesa je srpski jezik sa izrazitim karakteristikama koje nemaju centralno mesto u opštoj teoriji. U ovom kontekstu će se naći i jedan sažet pregled gramatike srpskog jezika. Veliki značaj Ferdinanda de Saussurea je u tome što je on svojim delom i rodonačelnik paradigme strukturalizma u naukama o čoveku. Zato je njegovo mesto među vodećim naučnicima dvadesetog veka. Međutim, bez obzira na metodološki konsekventan Saussureov prilaz, fenomen jezik, kao i posebno oblast značenja, u velikoj meri prevazilaze granice lingvistike i imaju svoje relevantno mesto u svim naukama o čoveku.

II. Drugi značajni lingvista dvadesetog veka, Noam Chomsky, uveo je generativni prilaz u strukturalnu lingvistiku. Chomsky je elaborirao jedan dublji uvid u sintaksu rečenice. Reč je o dinamici generativne sintakse, u kojoj se iz dubinske strukture rečenice kategorijalnim i transformacionim pravilima izvodi površinska struktura rečenice, u koju se unose konkretne reči. Tako se dubinska struktura interpretira značenjski, a površinska fonološki (fonetski). U dinamici strukture razrešavaju se moguće dvosmislenosti rečenice. Pojavom generativne lingvistike postavilo se pitanje da li je koncipirana jedna nova paradigma u nauci o jeziku ili je reč o dogradnji vladajuće strukturalne lingvistike. Nova paradigma bi značila revoluciju u lingvistici, što je, u stvari, stanovište Noama Chomskog. Relevantno u tom pogledu trebalo bi da bude obrazloženje koje je dao sam Chomsky. Prema Chomskom, strukturalna lingvistika je deskriptivna nauka, taksonomska disciplina, koja materiju segmentira i klasificira. Nasuprot tome, generativna lingvistika je nauka višeg reda, jer je ona eksplikativna nauka. Dakle, reč je o relaciji deskriptivne i eksplikativne adekvatnosti teorije, odnosno pitanje jedne nove naučne paradigme.

Na epistemološkom planu značajna je podela na idiografske, nauke razumevanja jedinstvenih događaja u istorijskoj dimenziji, i nomotetske, nauke u kojima se objašnjavaju opšte zakonitosti realnog sveta, tj. kauzalitet pojava. Dakle, eksplikativna adekvatnost generativne teorije mora načelno počivati na utvrđivanju uzroka na kojima lingvistička generativna teorija počiva. Takvi se uzroci, naravno, ne istražuju u okviru lingvistike, već u domenu psihologije i, u krajnjoj instanci, u anatomiji i fiziologiji ljudskog mozga. Međutim, istraživanja u tom širem naučnom opsegu ne ukazuju ubedljivo na jednu novu paradigmu nauke o jeziku izvan klasičnih okvira strukturalizma. U pogledu semantike generativna lingvistika nije manifestovala neke nove duboke prodore. Tako je nastalo shvatanje o nedovoljnosti generativne sintaksičke komponente u lingvistici, te je koncipirana semantička generativna dubinska struktura rečenice, iz koje bi se izvodila sintaksička struktura. Chomsky, pak, ostajući na svojoj osnovnoj poziciji, nastavio je da dograđuje svoju teorijsku koncepciju. Pri tome je uvideo značaj semantičke komponente i potrebu da je valjano diferenciranu inkorporira u datu sintaksičku celinu.

Činjenica je da uvođenje pojma «generativno» u lingvistiku predstavlja psihološku problematiku procesa mentalnog stvaralaštva. Postavlja se pitanje da li se u generativnom lingvističkom okviru može apstrahovati semiološka komponenta pragmatike, tj. odnos učesnika komunikacije u upotrebi jezika u datom situacionom i sociokulturnom kontekstu kada tekst, odnosno diskurs, prevazilazi granice rečenice. Pitanje je, naime, psihološke realnosti generativne gramatike, koje ulazi u domen odnosa jezika i mišljenja. Gramatička kompetencija podrazumeva komunikativnu kompetenciju. Iz toga razloga zahteva pažnju način građenja i razumevanja govornog saopštenja onako kako je proistekao iz istraživanja Lava Vigotskog, koje je Aleksandar Lurija zaokružio nalazima u pogledu moždane osnove procesa.

III. Jezik se proučava kao sistem znakova, i to je naučni domet lingvistike. Međutim, jezički fenomen je od takvog značaja za suštinu čovekovog bića da se on mora sagledati iz jedne šire perspektive. To znači uvid u mesto i ulogu jezika u širokom spektru nauka o čoveku. Tako se mora poći od čovekove biološke konstitucije. Biologija je nauka koja je verovatno najviše doprinela formiranju moderne misli, posebno od razvoja teorije biološke evolucije i kulminirajući molekularnom biologijom. Ustanovljeno je da je čovek jedina biološka vrsta koja može da vlada simboličkim kôdom u komunikaciji, tj. jezikom. Neophodni uslov za takvu moć je čovekov neokorteks, tokom evolucije znatno uvećana moždana kora sa svojim karakterističnim neurofiziološkim funkcijama. Čovekov neokorteks, kao jedinstveni fenomen u biosferi, razvio se tokom dva miliona godina uz druge propratne anatomske varijacije. Reč je o procesu postanka čoveka u autentičnom smislu, *homo sapiensa*, koji se pojavio pre 250.000 godina.

Ključno pitanje u ovom kontekstu jeste kako se taj proces evolucije odvijao. Time se ulazi u oblast genetike, u proučavanje nasleđa i varijacija u organizmima. U genetici vlada osnovni zakon – teleonomija: živa bića nasleđuju karakteristike svojih predaka. Međutim, u tom lančanom procesu mogu nastati slučajne promene – mutacije. Mutacije dovode do postanka novih vrsta koje se razmnožavaju. Mutacije mogu predstavljati povoljne ili nepovoljne faktore u prilagođavanju date vrste ambijentu. Preživljavanje i razvoj vrste određuje prirodna selekcija, kako je to ustanovio Charles Darwin. Suština mutacija, kao i nasleđa uopšte, sagledana je prodorom nauke u jezgro ćelije organizma. Tu su otkriveni elementi nasleđa, hromozomi i geni. Teorija je zaokružena u okviru molekularne biologije sa njenom informatičkom strukturom.

Genetički kôd, «jezik gena», je sistem pravila prema kojima se informacija sadržana u genetičkom materijalu prevodi u protein, osnovni konstituent ćelije. Naime, ustanovljeno je da je nosilac genetičke informacije biomakromolekula dezoksiribonukleinske kiseline (DNK). Raspored njenih sastavnih delova, nukleotida, preko ribonukleinske kiseline određuje raspored aminokiselina, sastavnih delova makromolekule proteina.

Dakle, biološka evolucija, kao i pojava *homo sapiens* sa njegovim karakterističnim neokorteksom, rezultat je zakonite nužnosti i slučajnosti. Reč je o procesu u kome se nikakva spoljna informacija, stečena tokom života pojedinačnog organizma, ne može utisnuti u program nasleđivanja. Za evolucionu tok, ipak, relevantne su, uz mutacije, i unutrašnje aktivne autoregulacije.

Ova postavka o inherentnom evolucionom toku od fundamentalnog je značaja. Suprotan stav svojevremeno izneo je biolog Jean-Baptist Lamarck tvrdeći da se evolucija odvija upravo prenošenjem u nasleđe stečenih karakteristika, čime se postiže adekvatnija adaptacija organizma tako da bi prirodna selekcija bila irelevantna. Činjenica je da je ova privlačna, a nedokazana teza imala odraza čak i u oblastima drugih nauka o čoveku. Suština nasleđa je u tome što se diferenciraju matične i somatske (telesne) ćelije. Genetička informacija ide iz matičnih ćelija u somatske ćelije, ali reverzibilni tok nije moguć. Stoga spoljna informacija ne ulazi u genetički program, te promene mogu nastati samo na osnovu mutacija i internih autoregulacija.

Tako se evolutivno odvija filogeneza, istorija vrsta, u čijim okvirima je određen genotip, biološka konstitucija svake jedinke. Međutim, ljudska vrsta se odlikuje svojim epigenetičkim razvojem, biološkim potencijalom, koji u datom ambijentu, konstruktivno u fazama, razvija svaka jedinka. Na taj način u ontogenezi, istoriji ljudske jedinke, genotip postaje individualno određeni fenotip. Za ljudsku vrstu od posebnog je značaja taj epigenetički razvoj, koji se odvija u interakciji neurofizioloških i psihosocijalnih faktora. Tako u svom individualnom autonomnom razvoju ljudska jedinka nije u potpunosti biološki determinisana. U njoj ne vlada samo instinkt, već ona može da uči i stiče znanja o svetu, a to je omogućeno prevashodno uspešnom upotrebom jezika u sociokulturnoj sredini.

Uslovni refleksi kao asocijativni psihički procesi učenja koji prevazilaze nasleđe instinkata mogu nastati u pojedinim biološkim vrstama. One mogu reagovati na naučene signale, ali samo čovek može koristiti i tzv. «drugi sistem signalizacije», kako ga je definisao Ivan Pavlov. U pitanju je reč, nosilac pojma, tj. simbolička funkcija. Između signala i simbola postoji bitna kvalitativna razlika i stoga životinje ne mogu vladati jezikom. Zato se u ovom evolucionističkom kontekstu postavlja pitanje postanka jezika, fenomena koji određuje identitet čoveka. Ta u biosferi jedinstvena predispozicija prema simbolizaciji, koju su proučavali Ernst Cassirer i Suzanne Langer, nesumnjivo se vezuje, pre svega, za razvoj neokorteksa. Semiološka funkcija simbolizacije predstavlja začetak jezika, te on postaje neizmerno preimućstvo u prirodnoj selekciji vrste koja može da ga koristi. Dakle, neokorteks sa svojim neurofiziološkim karakteristikama, uz ostale anatomske promene, predstavlja nužni uslov za postanak jezika. Međutim, on nije i dovoljan uslov, jer jezik nije instinkt. Jezik ne nastaje biološki zakonomerno u ontogenezi:

dete se ne rađa sa znanjem jezika. Prema tome, postanak jezika na filogenetskom planu može se shvatiti kao komplementarnost nužnosti i selektivno uspešne slučajnosti, gde se vidi analogija sa opštim biološkim evolucionim procesom.

IV. Čovekov mozak je najkompleksniji i najsavršeniji «izum» prirode. On se razvijao u filogenezi, a sadrži potencijal za psihofizički razvoj u ontogenezi. Kako je već navedeno, moždana organizacija govora nije urođena, već se ona razvija epigenetički. Tako se u okviru neurolingvistike istražuju neuralni korelati lingvističkih struktura. Prilaz može biti lokalizacionistički ili holistički. U ovom objektivnom metodološkom prilazu prevashodno dolaze do izražaja režnjevi u neokorteksu sa njihovim posebnim funkcijama, ali je relevantna i celovitost funkcionisanja neurofiziološke mreže. Istraživanje neuralne osnove jezika postiže se klasičnim metodom proučavanja afazija, poremećaja jezičke funkcije usled povreda glave ili bolesti. U novije vreme koriste se i tehnike neuroodslivanja pomoću odgovarajuće razvijene tehnike.

U ovom objektivističkom kontekstu, čiji je glavni inicijator Aleksandar Lurija, postavlja se pitanje adekvatnosti intuitivno shvaćene biološke osnove jezika u delima N. Chomskog. Naime, Noam Chomsky hipostatizira sa stanovišta nativizma urođene jezičke univerzalije u ljudskom umu tako da je na njima zasnovana univerzalna gramatika, osnova za tvrdnju da je generativna lingvistika eksplikativna nauka za razliku od strukturalne lingvistike, koja je deskriptivna nauka. Međutim, za takve urođene, navodno biološki zasnovane sadržine u umu ne nalaze se empirijski dokazi u moždanoj strukturi. Drugim rečima, iskaz prema kome se dete rađa sa urođenim jezičkim shematizmom u duhu kartezijanskog idealističkog racionalizma ostaje nedokazana hipoteza. Koliko je Chomsky u pravu u pogledu kritike Skinnerovog biheviorističkog fizikalizma u odnosu na shvatanje jezika, toliko i njegov aprioristički mentalistički stav ne počiva na čvrstim naučnim osnovama. Zato se u ovom kontekstu ne može govoriti o «kopernikanskom obrtu, o revoluciji u lingvistici». Nema tu jedne nove paradigme, u kojoj bi bile rešene neke anomalije postojeće paradigme, što je uslov revolucije u naučnom smislu.

Steven Pinker zaobilazi ovu konceptualnu teškoću u teoriji N. Chomskog svodeњem jezika na instinkt. Međutim, takvo shvatanje jezika, a time i identiteta čoveka, vodi u još teže dileme na epistemološkom nivou. Između biološkog i psihosocijalnog nužno postoji određena međa, kao što je i čovek unikat u biosferi, odnosno postoji i noosfera. Zato je nužna komplementarnost fizikalističkog i mentalističkog pristupa u proučavanju mozga. To sve vodi zaključku da je jezik epigenetički entitet sinteze psihosocijalnog i neurofiziološkog konstituenta. U tom smislu znanje jezičkih temelja ne može predstavljati genetičku informaciju. Naravno, osporavanje univerzalija u generativnoj lingvistici ne znači da ne postoje atributi koji čine jezik onim što on jeste. Oni su nastali u fazama prelaska prajezika u jezik, odnosno iz simpraktičke upotrebe govora u sinsemantičku

upotrebu. Uz to, treba imati u vidu monogenezu jezika, jer je Afrika postojbina *homo sapiensa*, odakle je on, sa svojim jezikom, krenuo u osvajanje sveta.

V. U višim vrstama životinjskog sveta, kako je prethodno navedeno, ustanovljeno je da, pored naslednih instinkata, postoji mogućnost epigenetičkog razvijanja psihičkih procesa na osnovu principa uslovnih refleksa. Reč je o određenom instrumentalnom mišljenju koje postoji i kod čoveka. Od posebnog značaja za ljudsku vrstu je činjenica da u čovekovo psihi postojbe predispozicije za simboličko delovanje i komuniciranje, tj. putem jezika. Otuda dolazi, kako ističe Lav Vigotski, do svojevrstnog spoja mišljenja i govora, relacije koja predstavlja osnovni predmet psiholingvistike. Misao nije više amorfna, već postaje znakovno posredovana kategorijalna, odnosno diskurzivna misao. Sa druge strane, izraz kao simbolički kôd stiče svoj smisao. Reč je znak koji je kroz proces apstrakcije i generalizacije postao pojam, osnovni instrument misaone delatnosti. Tako su relacije među ljudima, kao i njihove interakcije sa prirodom, simbolički posredovane. To znači da se više mentalne funkcije takođe ostvaruju kroz jezik i da je jezik ključ za njihovo postojanje. Dakle, verbalizovana misao ispoljava se u dvojakoj funkciji: dijalog subjekta sa drugim (komunikacijska funkcija jezika) i dijalog subjekta sa samim sobom, tj. njegov unutrašnji govor (refleksivna funkcija jezika).

Razvoj jezika u ontogenezi podrobno je istraživao. Modaliteti ovladavanja jezikom od strane deteta eksperimentalno su proučavani i stečena saznanja u određenom opsegu reflektuju se i na hipoteze o nastanku jezika u filogenezi. Bitno je podvući da u detetu ne postoji neko urođeno uopšteno znanje jezika, već u njemu je inherentna težnja da sa svojim predispozicijama oponaša govor roditelja i da se sa njim identifikuje. Isto tako, inicijalni govor – simpraktička upotreba jezika – nije autonoman proces, već predstavlja deo dečije interakcije sa okruženjem, odnosno deo dečije igre. Lišeno svoje sociokulturne sredine, dete nikad ne bi progovorilo i ne bi moglo postati čovek u autentičnom smislu, jer socijalizacija i kulturalizacija deteta je u povratnoj sprezi sa razvojem njegove neurofiziološke mreže.

Jean Piaget je ustanovio određene stadijume mentalnog razvoja deteta, gde je jedan stadijum konstrukciono osnova za prelaz u sledeći stadijum, iz jedne faze u višu fazu. Tako idu sukcesivno senzomotorni period, period predoperativnog mišljenja, zatim period konkretno operativnog mišljenja i, konačno, period formalnih operacija mišljenja. U drugom periodu se konstatuje autistični govor deteta – dete govori samo za sebe na osnovu onoga što je čulo – i taj govor se u daljem razvojnom procesu gubi. Uz slabljenje egocentrizma deteta u narednom periodu manifestuje se dečiji govor sa komunikativnom funkcijom u okviru socijalizacije deteta. Konačno, znanje jezika se vezuje za moć apstraktnog mišljenja, odnosno adekvatno vladanje pojmovima. Vigotski je uneo korekciju u ovu značajnu koncepciju tvrdeći da se egocentrični autistični govor deteta ne

gubi, već se postepeno internalizuje. On se pretvara u specifični unutrašnji govor, govor bez glasovnosti, odnosno verbalizovanu misao, koja postaje osnov za komunikativnu funkciju jezika postepeno socijalizovanog deteta u datoj kulturnoj sredini. Koliko je u psiholingvistici ustanovljen značaj jezika za moć mišljenja i mentalne funkcije, toliko je razumljiv i nastali interes za uvid u mentalnu organizaciju jezičkog sistema, tj. za kognitivne procese njegove obrade i pohranjivanja. U pitanju je pominjana psihološka realnost lingvističkih teorija, isto kao što se ispituje neurofiziološki konstituent jezika u domenu neurolingvistike.

Jedno od ključnih pitanja jeste da li u organizaciji kognitivnog sistema, odnosno ljudskog uma, vlada modularnost ili holizam. Modularnost bi mogla predstavljati potvrdu za kognitivnu autonomnost sintakse u odnosu na značenje, što je osnov generativne lingvistike, kako je koncipirao Chomsky. Međutim, postoje određeni dokazi prema kojima se obrada sintakse odvija simultano sa semantičkom obradom, što dovodi u pitanje psihološku realnost autonomne sintakse. U ovom kontekstu sagledava se i sporna koncepcija autonomnog jezičkog ustrojstva u ljudskom umu. Naime, ustanovljeno je da mehanizmi obrade jezičke informacije nisu specifični u opštem sklopu mentalnog funkcionisanja, što se inače potvrđuje i na neurofiziološkom planu, jer, jednostavno, ne postoji poseban «organ jezika» u moždanoj celini.

VI. Svest, čovekova spoznaja sopstvenog identiteta, ne predstavlja naslednu karakteristiku. Ova jedinstvena karakteristika ljudske vrste stiće se epigenetički u procesu čovekovog verbalizovanog mišljenja. Zahvaljujući regulacionim centrima u mozgu i kroz kortikalnu integraciju ljudsko biće stiće refleksivnu moć da svoju kategorijalnu misao razdvoji od subjekta koji tu misao produkuje. Tako se dolazi do svesti imenovanjem. Bitna je lična zamenica drugog lica «ti» da bi se došlo do lične zamenice prvog lica «ja». Na određen način čovek vidi sebe u ogledalu kao drugog. Tako se čovek u detinjstvu, u komunikaciji u sociokulturnoj sredini, oslobađa biološkog determinizma. On vlada svojom mišlju u analogiji sa rečju, koja je u svojstvu pojma stekla autonomiju u odnosu na konkretni objekt. To je osnova za sticanje pojmova egzistencije, prostora i vremena i radikalnog diferenciranja čoveka od ostalih živih vrsta. Uz svest se razvijaju više mentalne funkcije, koje su u drugim vrstama rudimentarne, kao i racionalna misao uopšte.

Kao što jezik ima ključnu ulogu u nastanku kategorijalne misli, tako je jezik neophodan i za psihičku kreativnost u okviru svesti. Diskurzivno mišljenje je put ka sticanju znanja, a ono podrazumeva svest o istini. Iskazi su istiniti ako njihovo značenje odgovara realnosti. Ipak, istina predstavlja veoma složen problem za čovekov um, koji ima ključno mesto u nauci i filozofiji. Karakteristično je da je u društvenoj svesti tek u dvadesetom veku sagledan puni značaj jezika za čoveka i njegov um. Zato dvadeseti

vek predstavlja vek jezičkog obrta u filozofiji. Postmodernost je dovela u pitanje tradicionalne temelje filozofije isticanjem konstitutivne uloge jezika u filozofskom diskursu.

Najprominentniji kritičar tradicionalizma je eksponent pragmatike u jeziku Ludwig Wittgenstein. Perspektiva svesti se u pragmatiki pomera od istine ka praksi. U prvi plan dolazi svesno usmerena delatnost, odnosno upotreba jezika predstavlja značenje. Jezik kao svesnu delatnost u perspektivi pragmatike posebno je sagledao John Austin, čime se došlo do značajnog proširenja lingvističke teorije. Naime, ustanovljeno je da postoje iskazi koji nisu istiniti, niti lažni, a nosioci su značenja. Tako nastaje pragmatička teorija govornih činova, jezičkih radnji koje stiču svoj smisao u sociokulturnim konvencijama, kao što su molbe, naređenja, obećanja, čestitke, nominacije i sl. U tom sklopu tvrđenje je samo jedna vrsta govornog čina. Pragmatičke pretpostavke nisu relevantne samo za govorne činove, već i za dijalog. Tako se u ovom domenu pragmatička pravila klasifikuju u vidu kategorija, te se diferenciraju izjave sa doslovnim i nedoslovnim značenjem, kako je to sistemski ustanovio Paul Grice.

U okviru čovekove svesti, vezivanjem za delovanje, sadržan je ključni pojam svesti. Kao što svest nastaje prepoznavanjem sebe kao drugog, tako i savest nalaže da subjekt postupa prema drugom onako kako bi želeo da se postupa prema njemu. Ovaj odnos svesti i savesti, kao moralne svesti, ilustruje latinska reč *conscientia* koja sadrži oba pojma. Kao svesno biće, čovek nije vezan za realnost u određenom vremenu i na određenom mestu. Čovek misli i zamišlja, a njegova moć imaginacije u susretu sa realnošću upravo je izvor njegove kreativnosti. Kreativnost se, pre svega, manifestuje simbolički na kulturološkom planu u interakciji sa prirodnim okruženjem. Značajan vid kreativnosti je i u samom građenju simboličkog kôda kakav je jezik. Upravo se široki spektar imaginacije ostvaruje pomoću jezika. To je slučaj u umetničkom stvaralaštvu, u poeziji, kada je jezik sam svoj predmet. Na kulturološkom planu od fundamentalnog značaja je stvaranje mitova, idejnih osnova svih kultura.

Pojam svesti je u središtu spora između fizikalističkog i mentalističkog naučnog stanovišta, odnosno njihovih rečnika. U domenu lingvistike poznat je spor između behavioriste Skinnera sa pozicija fizikalizma i mentalistički orijentisanog N. Chomskog. U okvirima fizikalizma ide se do osporavanja pojma svesti, te naučni status uživa samo proučavanje ponašanja. Sa druge strane, metafizički mentalizam nalazi svoju osnovu u platonovskom ili kartezijanskom idealizmu. Zato shvatanje o komplementarnosti redukcionističkih prilaza nalazi mesto u čovekovoju svesti.

VII. Čovek se ne rađa sa svešću, ni sa višim mentalnim funkcijama, jer je nužno njihovo simboličko, tj. jezičko posredovanje. Svest je nadgradnja nesvesnog i u tome je epohalno delo Freudovog otkrića i nastanak psihoanalize. Ono što je urođeno i nasledno jeste čovekova anatomska-fiziološka konstitucija, kao i psihički procesi u vidu nagona i

emocija, tj. instinkata. Međutim, čovekova kortikalna mreža omogućuje i procese u nesvesnom, koji se diferenciraju od instinkata. U tim psihičkim procesima ogleda se filogenetska težnja *homo sapiensa* ka simbolizaciji, tj. funkciji označavanja. U simboličkom vidu čovekovog reagovanja bio bi onda začetak stvaranja jezika i kulture. Dakle, reč je o predispozicijama, potencijalu, koji se mogao ostvariti u spoljnoj sredini i dovesti do sticanja svesti.

U ovom kontekstu vredna pažnje su razmatranja Edwarda Sapira, koja se vezuju za uvide Ernsta Cassirera. Sapir navodi da simbol predstavlja određeno kondenzovanje psihičke emocionalne energije. Međutim, moguće je disociranje simbola od svog izvornog konteksta kada on stiče značenje, ne kao odraz emocije, već kao njen «komentar». Redukcijom emocionalnosti nastaje tip referencijalne simbolike, koja se pojmovno ispoljava u jeziku, kao i u obrascima kulture. Reč je o interaktivnim procesima konstituisanja svesti. Sa druge strane, razvoj kondenzacijskih simbola ide paralelno u nesvesnom. Na osnovu ovoga stanja stvari može se u pogledu početka jezika, čija psihosocijalna komponenta ne može biti sporna, razmatrati šta može biti nesvesno i urođeno, pa time i univerzalno. Šta je, sa druge strane, nesvesno i univerzalno ili grupno, ali nije urođeno jer je epigenetički stečeno.

U ovom kontekstu važno je uočiti činjenicu da u nesvesnom nije sadržano samo ono što je urođeno. Sigmund Freud je ukazao na značaj interaktivnog odnosa procesa između nesvesnog i svesnog dela psihe. Tako se dolazi do zaključka da jezičko nesvesno znanje, u stvari, predstavlja znanje potisnuto iz svesti, a stečeno u sociokulturnoj sredini. Opseg toga jezičkog znanja varira od grupnog, uslovljenog posebnom sociokulturnom zajednicom, do univerzalnog, tj. opštelingvističkog. Nivo apstrakcije određuje da li se ovde može govoriti o jezičkoj sadržini ili strukturi. Činjenica je, međutim, da u urođenom nesvesnom mogu biti locirani samo impulsi, procesualna energija, koja predstavlja potencijal za formiranje simboličkih struktura i sadržina. Otuda se na tom dubinskom psihičkom nivou ne nalazi empirijska potvrda za urođene jezičke univerzalije, strukture (formalne) ili sadržine (supstantivne), kako se to hipostatizira u nativističkoj koncepciji generativne lingvistike. Zato su za odnos jezika i nesvesnog, između ostalog, od posebnog interesa istraživanja Edwarda Sapira, koji je sagledao čitav opseg simbolike, kako u nesvesnom, tako i u svesti.

Hipostatizirana sadržina u nesvesnom, odnosno urođeno nesvesno znanje, koje nosi neku vrstu sadržine, nije samo predmet aprioristički sazidane generativne lingvistike. Ono što je u ovom kontekstu relevantnije jeste da su urođene univerzalije u nesvesnom hipostatizirane i u analitičkoj psihologiji Carla Gustava Junga. Tako se sa pozicija mentalističkog apriorizma Jung poziva na Platona, kao Chomsky na Descartesa. Kao revizionista klasične psihoanalitičke teorije Sigmunda Freuda, Jung je koncipirao univerzalije

nesvesnog u vidu arhetipova. Definitivna verifikacija ove teorije na empirijskom planu, podrazumevajući njenu psihološku realnost i neurofiziološku utemeljenost, reflektovala bi se, naravno, i na verodostojnost temelja generativne lingvistike, odnosno generativne sintakse. Međutim, u domenu nesvesnog nužno je diferencirati uspešnu terapeutsku heuristiku od epistemološki utemeljene fundamentalne nauke. Jungova značajna inovacija u dubinskoj psihologiji jeste trodelna podela psihe. Naime, nesvesno se deli na individualno i, u dubljem sloju, kolektivno nesvesno. Tako se kolektivno nesvesno podudara sa urođenim nesvesnim, premda kolektivno nesvesno ne mora nužno biti urođeno, što pokazuju istraživanja kulturnih antropologa.

Kao i Chomsky, Jung je bio svestran naučni mislilac, što se ogleda u širokom dijapazonu njegovog opusa. U ovom kontekstu u fokusu razmatranja su arhetipovi, dakle univerzalije na kojima, ipak, čitava građevina počiva. Kritički osvrt na ovu koncepciju ne znači da ne može postojati začetak arhetipova u simbolizacijskim predispozicijama nesvesnog, ali presudna ostaje empirijska verifikacija. Prema Jungu, arhetipovi kao prasliske, u svome skupu, predstavljaju stvarnu sadržinu urođenog, u Jungovoj terminologiji «kolektivnog» nesvesnog. Arhetipovi se pojavljuju u simboličkoj formi slike i sačinjavaju značenjska jezgra u nesvesnom. To su apriorna značenja drevnog znanja u vezi sa istorijom čovečanstva i njegovom mitologijom. Jasna je tu analogija sa Platonovim apriornim idejama: čovek se rađa sa gotovim fundamentalnim znanjima o svetu i samo prepoznaje stvari, koje već poznaje.

Tako Jung razvrstava arhetipove i uvodi «arhetip oca», «arhetip majke», «arhetip deteta» i ostale arhetipove koji sadrže apriorna znanja o stanju stvari u svetu i životu. U takvom sastavu simboli su «transformatori psihičke energije», u čijem se jezgru nalazi arhetip. Bitna komponenta egzaktne nauke je terminologija, a termini su u okviru date discipline jednoznačni i počivaju na definicijama. Dakle, termini kao reči su odraz pojmova i imaju smisao i referenciju, te na tom osnovu je moguće komuniciranje i sporazumevanje. Iz toga razloga nije lako racionalno shvatiti, u jednoj semiološkoj perspektivi, reči, odnosno sintagme, kao što su «prasliska», «transformator energije», «slika smisla», «živi simbol», «mrtvi simbol» i još neki drugi u Jungovoj teoriji.

Ono što posebno privlači pažnju jeste hipostatiziranje kulturološke sadržine u urođenom nesvesnom. Tako bi drevni mitološki motivi i arhaične predstave iz života u društvu bili potisnuti u kolektivno nesvesno i postali bi nasledna sadržina, koja se manifestuje u snovima i fantazijama. Međutim, nema dokaza da takva sadržina može predstavljati genetičku informaciju. Kada je reč o uređenom i naslednom, merodavni su nalazi u genetici i molekularnoj biologiji, a lamarkističke teze o nasleđivanju stečenih epigenetičkih karakteristika su prevaziđene. Iz toga razloga Edward Sapir navodi da pojam takvog «rasnog nesvesnog» nije nužan, niti shvatljiv. Svakako, treba imati u vidu stanje stvari kako ih opisuje Clyde Kluckhohn. Osnovne kulturološke postavke

nalaze se u nesvesnom različitim zajednicama, ali one nisu urođene, već se stiču epigenetski u određenom sociokulturnom okruženju. Osnove kulturoloških obrazaca u svakodnevnom, praktički usmerenom životu potiskuju se u nesvesno i tako sačinjavaju implicitnu kulturu. To nesvesno jeste kolektivno, ali nije urođeno, odnosno nasledno.

U okviru ove šire Jungove koncepcije karakteristična je postavka da su sukcesivni stadijumi u evoluciji kulture pohranjeni u vidu mentalnih slojeva u kolektivnom nesvesnom. Naime, Jung je, kao i Freud, bio pod uticajem evolucionističkog pravca Tylora i Frazera u kulturnoj antropologiji. Taj etnocentrični, teleološki usmeren pravac doveden je pitanje u uticajnoj strukturalnoj kulturološkoj nauci, onako kako se ogleda u pravolinijskom kretanju kulture od primitivnog do modernog stadijuma. Međutim, osnovni naučni izraz ove teorije (palingeneze) potiče iz biologije, iz teze darviniste Ernsta Haeckela. Naime, Haeckel je na osnovu nepotpunih činjenica u proučavanju embriologije došao do zaključka da je ontogeneza kratka rekapitulacija filogeneze, tj. predačkog lanca pojedinca. Sa svoje strane, Julian Huxley opovrgao je ovu teoriju, ali činjenica je da je njena ekstrapolacija imala vidnog traga u naukama o čoveku.

Ostaje zaključak da u sagledavanju kompleksnog odnosa između nesvesnog i svesnog dela psihe Jung prevideo bitni značaj jezika. Otuda u shvatanju kolektivnog nesvesnog on nije jasno diferencirao ono što je urođeno i nasledno, pa prema tome i univerzalno, te je isključivo biološkog karaktera (genotip), od onoga što je kolektivno, bilo to univerzalno ili grupno, ali ne i urođeno (fenotipska nadgradnja genotipa). Takav sloj nesvesnog, pošto nije urođen, može biti samo ishod interiorizacije temelja kulture iz života u društvu. Prema tome, ako je kulturološkog karaktera, on je i jezički posredovan. Reč je o implicitnoj kulturi, koju čovek nesvesno nosi u svom umu, stečenoj u detinjstvu zajedno sa znanjem jezika. Dakle, kada se pojavljuje tema kulture, nužno se govori i o jeziku, bez koga nema kulture, niti svesti, pa ni autentičnog ljudskog bića.

Ako je Jung prevideo značaj jezika u svojoj analitičkoj teoriji, sasvim druga orijentacija nalazi se u delu Jacquesa Lacana. Sa Lacanom paradigma strukturalizma osvaja domen dubinske psihologije. Polazeći od strukturalne lingvistike Saussurea i Jakobsona, Lacan proklamuje da je nesvesno strukturirano poput jezika, da funkcioniše kao sistem simbola. Binarno ustrojstvo jezičke strukture osnova je metodologije psihoanalitičke prakse. Pojam činjenice, prema Lacanu, ne postoji izvan pojma strukture. Sve proživljeno je artikulirano: o neizrecivom se ne može govoriti. Lacan vidi veličinu Freuda u jednom novom svetlu, jer Freudove analize su lingvističkog tipa, kako smatra Lacan. Postoje bolesti koje «govore» i treba rastumačiti značenje onoga što kazuju. Tumačenje snova je kao tumačenje hijeroglifa nepoznatog jezika. Jer zakon čoveka je zakon jezika i označitelja, koji ga prožima.

Iz svega prethodno izloženog nazire se kakva složena relacija postoji između dubinske psihologije i kulturne antropologije. U tom kontekstu je od posebnog interesa delo Abrama Kardnera, koji podvlači da u analizi treba poći od realnosti pojma *ego*, koji se nalazi između svoga unutrašnjeg i spoljnog sveta. Analitičar uspostavlja verbalnu komunikaciju sa «fundamentalnom ličnošću» određene kulture. Ona je zajednički imenitelj ličnosti koje pripadaju toj kulturi, a živeti u sociokulturnoj zajednici za pojedinca znači usvajanje određenih simboličkih obrazaca radi zadovoljavanja životnih potreba. Dakle, ne postoje ličnosti izvan koordinata određene kulture i u tome okviru moraju se posmatrati njihove individualne specifičnosti.

VIII. Čovek kao društveno biće živi u zajednicama, ali, za razliku od drugih bioloških vrsta, njegove zajednice predstavljaju celine simboličkih sistema, kulturu kao čovekovu drugu prirodu. Simbolički poredak obuhvata kulturu i jezik, u njihovoj međusobnoj praktičnoj zavisnosti i homologiji. Kolektivna svest o kulturi podrazumeva arbitrarno ustanovljene kulturološke obrasce ponašanja, koji predstavljaju strukturiranu formu životnih funkcija i potreba. Transponovanjem tih osnovnih pravila načina života u nesvesno nastaje implicitna kultura, koja nije prisutna u svesti pojedinca u njegovoj svakodnevnoj praksi. Isti je slučaj sa jezikom. Njegova svrsishodna upotreba u kulturalnoj sredini ne implicira konstantnu svest o njegovom osnovnom strukturalnom ustroju. U biologiji prenos karakteristika od predaka na potomke vrši se u vidu nasleđa. U kulturi vrši se prenos znanja prevashodno putem jezika, i to je tradicija, koja određuje tok istorije.

Paradigma strukturalizma relevantna je u kulturologiji isto koliko i u modernoj lingvistici. Iz toga razloga Claude Lévi-Strauss, najpoznatiji istraživač u domenu kulturne antropologije, pod uticajem Saussurea i Jakobsona, zasniva metodologiju istraživanja na komunikativnoj osnovi. Iz prividno haotičnih interakcija u društvu može se doći do čvrstih pravila relacija u njegovoj infrastrukturi. Tako su ustanovljene tri vrste komunikacije, odnosno društvene razmene, na kojima počivaju diskurs, ekonomija i porodica. Razmena u domenu porodice podrazumeva tabu endogamije (incest), zakon kulture koji odvaja čoveka od životinje. Ovim trima stubovima kulture treba, pored konstitutivnih znanja i običaja, dodati verovanje, umetnost, moral i pravo.

Ako kultura predstavlja egzistencijalno znanje, a znanje se formira u verbalnom mišljenju, odnosno kroz reflektivnu funkciju jezika, jezik je i osnova dva pojavna tipa kulture. Naime, kultura u užem smislu je civilizacija, koja nastaje razvojem urbanog života, materijalne infrastrukture i složenih institucija. Međutim, vododelnicom ova dva tipa kulture može se smatrati medijum u kome počinje da se koristi jezik. Reč je o izumu pisma, uspostavljanju kalendara i početku istorijskog vremena. Svim tim se ne iscrpljuje kulturološka relevantnost jezika. U svim kulturama, odnosno civilizacijama,

čovek, kao svesno biće, traži smisao svoga postojanja u svetu. Tako, kao simbolička srž kulture, nastaju mitovi, kao i njihova institucionalizacija u vidu religija. Mitovi su osnova svetih knjiga pojedinih religija.

Veliki doprinos u shvatanju mitova dao je Mircea Eliade. Mit je naracija – priča svih priča. To je simbolički sazdana priča, proizvod kolektivne imaginacije, emocija i razuma. Mit se saznaje, ali se u njega, pre svega, veruje. U njemu su sadržani saznanja o svetu (kosmologija), kao i smernice za valjan život u društvu (moral). One potiču od uzvišenih mitskih ličnosti, koje su se žrtvovala za spas ljudi. U mitu je zasnovana dihotomija svetog i profanog, a smisao svetog potiče iz transcendentnog. Koliko je značajna sadržina mitske naracije, toliko pažnju privlači i formalni aspekt mita. Svesna kreativnost u njegovoj formalnoj strukturi ukazuje na određenu homologiju mita i jezika. Kako navodi Roland Barthes, iskaz je «mala priča», a priča je «prošireni iskaz». Barthes podvlači da mit nije jedan nasumični agregat reči, već uređena celina forme sa odgovarajućom strukturom i funkcijom.

Ako je pismo kao medijum jezika uslovalo pravac kulture, pažnju zahteva i jedan srazmerno noviji medijum jezika, odnosno pisma. Reč je o štamparstvu. U stvari, reč nošena masovnim medijumima uslovala je masovnu kulturu, karakterističnu za modernu zapadnu civilizaciju, koja se iznedrila iz hrišćanstva. Sa jedne strane prominentni su kapitalistički kult rada i desakralizacija stvarnosti. Sa druge strane, u tkivu te civilizacije nastala je opsednutost zabavom u dokolici, te niču novi, laički mitovi uz zaborav čovekovog dostojanstva i autentičnog smisla postojanja. Ne postoje usaglašeni kulturološki kriterijumi za ocenu vrednosti ove jedinstvene civilizacije. Govori se o «eurocentrizmu», «logocentrizmu», o vrhunskim dostignućima progressa čovečanstva, ali i o dekadenciji, o civilizaciji u zalasku. Zato se jedna objektivna naučna slika može steći tek poređenjem osnovnih orijentacija u kulturnoj antropologiji.

Osnivači kulturne antropologije, Edward Tylor i James Frazer, zastupnici su evolucionističkog pravca u predstrukturalističkoj epohi. Oni su tvrdili da čovečanstvo prolazi kroz sukcesivne stadijume kulture, od divljaštva do moderne civilizacije, te da je merilo vrednosti progres u evolucionom procesu. Smatrali su da je jezik primitivnog čoveka, u dnu vrednosne skale, rudimentaran, a kognitivne sposobnosti odraz slabe moći apstrahovanja. Oni su u «primitivnim zajednicama» videli tvorce mitova, ne shvatajući da su mitovi univerzalna pojava u kulturi. Na ovom planu imamo analogiju sa shvatanjem progressa u jeziku, a vrednovanje na biološkom planu vodilo je u nenaučnu teoriju rasizma. Tako se pokazuje da vrednosni sudovi ukomponovani u naučne discipline (kulturnu antropologiju, lingvistiku, biologiju) nemaju sistemski i empirijski temelj. Zato je Max Weber upozoravao da naučnici treba da se bave teorijom i činjenicama, a ne vrednosnim kriterijumima.

Upravo u okviru biologije ustanovljeno je da su mentalne sposobnosti u genotipu svih ljudi (*homo sapiens*) potencijalno jednake, te kulturološke i jezičke razlike predstavljaju samo epigenetički fenomen. Stoga pojam progressa zahteva jedno znatno suptilnije tumačenje nego ono koje je nastalo u devetnaestom veku. Kao i u lingvistici, dihotomija opšteg i pojedinačnog od fundamentalnog značaja je u stanovištima kulturne antropologije. Tu se kulturološki relativizam suprotstavlja kulturološkom univerzalizmu u okviru paradigme strukturalizma.

Sa pozicija univerzalizma Claude Lévi-Strauss je dokazivao da nema «više i niže kulture», te je podvrgao kritici negativnu konotaciju pojma «primitivan». Kao u lingvistici, moguće su promene i u sociokulturnoj strukturi, a njihov kumulativni efekat uslovljava smenu struktura, tj. dijahroniju. Nije tu reč o više i manje vrednom, tj. o progressu, već o transformaciji struktura u vremenskom sledu. Sa time u vezi Lévi-Strauss ističe da se parametar progressa u preistorijskom razdoblju, od kamenog, preko bakarnog i bronzanog do gvoždenog doba, ne može primeniti u domenu kulture. Sama istorija čovečanstva je sporadično kumulativna i ne postoji u njoj teleološki princip, predodređeni smer u kome se zbivanja kreću. Zato se Lévi-Strauss kritički odnosi prema istoriografskom diskursu i viši stepen naučnosti vidi u etnologiji. Lévi-Strauss je tražio i dublje osnove svoje strukturalistički zasnovane kulturologije. Imao je u vidu čovekovu urođenu težnju ka simbolizaciji u njegovom opstanku u svetu i zato je postavio tezu da u čovekovom nesvesom postoji prastuktura, matrica svih simboličkih struktura. Svaka-ko, ovo shvatanje se bitno razlikuje od Jungovih arhetipova.

Na suprotnom polu od univerzalističke stoji relativistička kulturna antropologija. Osnovna teza ovog, takođe strukturalistički koncipiranog prilaza je u tome da su sve kulture jedinstvene, te predstavljaju nesamerljive strukturirane celine. Shodno tome, polazeći od shvatanja Clydea Kluckhohna, matrica struktura kulturnih obrazaca nije u urođenom nesvesnom, već je reč o interiorizovanoj implicitnoj kulturi, potisnutoj iz realnosti sociokulturnih zajednica u nesvesno. Dakle, naučni prilaz kulturama zahteva razumevanje, ali nikako vrednovanje. Otuda se postavlja problem kako jedan istraživač, neraskidivo vezan za sopstvenu kulturu, može meritorno opisati i objasniti drugu, tuđu kulturu.

Pitanju kulturološkog razumevanja dao je značajan doprinos Clifford Geertz. Polazeći od razlike između fonetike i fonologije u lingvistici, Geertz ukazuje na nužno razlikovanje pojmova dalekih od iskustva od pojmova bliskih iskustvu. Tako se dolazi do pojmova bliskih iskustvu domoroca i odgonetanju kako on vidi sebe u svojoj kulturi. Konkretno, treba sagledati čitav kontekst simboličke forme – reči, predstava, institucija, ponašanja – kroz koju ljudi vide sebe kao ličnosti. Tako se, u krajnjoj analizi, sagledava i specifičnost individualističke idejne orijentacije čoveka zapadne civilizacije u

kontekstu sociocentričnih kultura sveta. U istom duhu Ruth Benedict piše o kulturnom obrascu date civilizacije kao segmentu jednog velikog luka potencijalnih kontradiktornih ljudskih ciljeva i motivacija, u kome svaka kultura vrši selekciju jednog malog dela da bi na taj način stekla razumljivost.

I u kontekstu kulturnog relativizma jezik je mogao doći u prvi plan, naime u vidu jezičke relativnosti. Benjamin Lee Whorf je postavio tezu da različiti jezici segmentiraju i klasifikuju svet, te se logika njihove strukturalne organizacije odražava na shvatanja u kulturi. Dakle, u Whorfovom metalingvističkom prilazu kulturnoj antropologiji realnost se percipira kroz «lingvističku rešetku». U relativističkom pristupu kulturnoj antropologiji relevantan je i holizam Willarda Quinea. Kako piše Quine, svaki jezik ima svoj originalni strukturirani vokabular, a svaka reč se upotrebljava samo u kontekstu toga celovitog vokabulara. Nema izomorfizma između struktura vokabulara različitih jezika; podudarnost je samo periferna, po rubovima, gde je uticaj čisto materijalne uslovljenosti. Tako Quine dolazi do shvatanja o neodređenosti prevoda, jer u postupku prevodenja subjekt polazi od jedne obuhvatne hipoteze koju unosi iz svog sopstvenog jezika. To je opšti problem sporazumevanja koji postoji između dva sagovornika, pripadnika dveju različitih kultura.

U relativističkom prilazu kulturi ne postavlja se pitanje razlike biološkog nasleđa, ali se dovodi u pitanje uniformnost sticanja znanja o kulturi i jeziku u epigenetičkom procesu, tj. tokom duge «juvenilizacije», karakteristične za ljudsku vrstu. U poređenju triju glavnih stanovišta u kulturnoj antropologiji može se sumirati da je za univerzalizam prividno različito u suštini isto i jednako na skali vrednosti; u evolucionizmu postoji različito i nejednako, vrednosno rangirano; relativizam podrazumeva različitost i vrednosnu jednakost. Dakle, kultura i jezik su međusobno nerazlučivo vezani atributi čovečnosti i, kao simbolički sistemi, u određenoj su homologiji. Kao što u jeziku postoji relacija između forme označitelja i funkcije označenog, tako u kulturi obrasci ponašanja predstavljaju formu funkcije zadovoljavanja životnih potreba.

IX. Kako je podrobno objašnjeno, čovek je društveno biće, koje živi u kulturi, a kultura je za njega druga priroda. U tome njegovom svojstvu nastaje ključno pitanje koje vekovima muči čovečanstvo. Da li je svet koji okružuje čoveka u njegovom viđenju samo nagoveštaj nečega za njega nedokučivog ili je, pak, predstava o realnosti sveta odraz objektivnog sagledavanja stanja stvari? Pitanje je šta je proizvod intencionalnosti u diskurzivnom mišljenju. Drugim rečima, pitanje se može formulisati ovako: da li se jezički izrazi u deklarativnim rečenicama odnose na spoljni svet, koji postoji nezavisno od jezika i misli, ili samo na čovekove misli o spoljnom svetu? U prvom slučaju, u okviru filozofije semantike, teorija značenja je realistička; u drugom slučaju se može definisati kao antirealistička, odnosno interpretativna.

Realističku teoriju značenja zasnovao je Gottlob Frege. Njegova osnovna postavka je u tome da jezički izraz – reč, rečenica – ima referenciju (denotaciju), što je predmet, odnosno činjenica u stvarnosti. Jezički izraz ima i smisao (konotaciju), što je pojam, odnosno iskaz/propozicija/sud, kao posredujuću dimenziju između izraza i referencije. Dakle, razlika je između poznavanja predmeta i znanja o predmetu. Realistička teorija značenja dalje je razvijana i značajne doprinose su pružili Bertrand Russell i Ludwig Wittgenstein u težnji da jezik u deklarativnim rečenicama bude egzaktna slika stvarnosti. Dok je Wittgenstein u svom kasnijem istraživanju napustio ovu teoriju, Russell je težio konstrukciji idealnog logičkog jezika, kojim bi se uspostavio izomorfizam između formalnog izraza i činjeničnog stanja.

U daljim tokovima istraživanja došao je pod udar kritike smisao reči i rečenica, koji je eliminisan u pokušaju izgradnje jedne rigorozne fizikalistički orijentisane realističke teorije. Nova orijentacija je počela sa holističkim empirizmom Willarda Quinea, koji je osporio klasične jedinice značenja (pojam, propozicija) tvrdeći da je jezik u svojoj celosti odraz date stvarnosti. Tako su različiti jezici indikatori različite stvarnosti i u teoriji nestaje smisao kao generalizovano interlingvističko značenje. Semantička teorija Fregeove trijade (izraz, smisao, referencija), svedena na binarnu strukturu, predstavlja teoriju neposredne referencije. Među onima koji su je koncipirali ističu se Hilary Putnam i Saul Kripke. Prema njihovom shvatanju smisao reči ne može tačno određivati objekt: postoje stereotipi, a ne smislovi. Isto važi i za propoziciju rečenice. Na taj način jezički izrazi postaju «rigidni dezinovatori». Kritično pitanje za ovu teoriju, kada je smisao eliminisan, jeste kako tačno odrediti referent (denotat), odnosno njegovu suštinu u realnosti. Jednostavan primer imenice «voda» kao referenta pokazuje složenost problema. Naime ako je to H_2O , onda to može biti voda, ali i para i led.

Nasuprot realističkoj teoriji značenja, razvijena je antirealistička teorija značenja na osnovu shvatanja da se stvarnost ne može znati, već se ona mora interpretirati. Dakle, u okviru ove teorije nisu upitni ni jezički izraz, ni njegov smisao, već njegova referencija prema realnosti. U ovu koncepciju se uklapa i Saussureova lingvistička teorija, u kojoj je jezik bilateralni imanentni sistem. U sklopu antirealističke teorije značenja svoje mesto ima idealistička filozofija fenomenologije Edmunda Husserla i Mauricea Merleau-Pontya. Ukratko, u fenomenologiji pojmovi i propozicije predstavljaju idealne jedinice intencionalnosti. Kao idealni entiteti, te jedinice se u svojoj suštini (ejdosu) prikazuju svesti nezavisno od kontingentnosti. Na taj način svest prepoznaje biće stvarnosti u ovoj esencijalističkoj koncepciji.

Utican predstavnik antirealističke teorije značenja je Michael Dummet. Dummet tvrdi da smisao predstavlja način na koji se dolazi do znanja o objektima i činjenicama. Kako je to jedan interpretativni postupak, onda se pojmu referencije ne može pripisati

neka definitivna objektivna adekvatnost nezavisna od subjektivne sazajne moći. U takvom razumevanju stvari sledi ograđivanje od istinosne vrednosti sudova, kao i, uopšte, sumnja u potrebu bavljenja problemom istine.

Bitno različito stanovište zauzima Donald Davidson, koji gradi antirealističku, interpretativnu teoriju značenja stavljajući u središte pojam istine. Tako je referencija zavisna varijabla u okviru istinosnih vrednosti iskaza. Naime, Davidson konstruiše svoju teoriju radikalne interpretacije određivanjem značenja putem uslova istinitosti koreliranih sa stvarnošću. Neophodni uslov za javno prihvaćenu istinu jeste uspostavljanje intersubjektiviteta posredstvom jezika, tj. kroz pojmove i propozicije. Relacija subjekta sa drugim zasniva se na uverenju članova komunikativne zajednice o postojanju istine, a intersubjektivitet znači da misao može imati samo onaj ko može tumačiti govor drugog. Davidson se sa svojom teorijom radikalne interpretacije dovodi u vezu sa Hansom Georgom Gadamerom, osnivačem filozofskog pravca moderne hermeneutike. Hermeneutika je univerzalna oblast interpretacije, razumevanja smisla. Bitno mesto u istraživanju interpretativnog postupka ima određivanje značenja lingvističkih znakova. Takva sposobnost zavisi od intencionalnosti svesti, ali nužna je i intersubjektivnost aktera. Ekstrapolacijom intencionalnih stanja drugoga razumemo šta on govori i šta mu je u svesti.

Kao i Davidson, Gadamer dovodi interpretaciju u zavisnost od istine. Istina zahteva razumevanje drugoga, a drugi se može razumeti ako se polazi od toga da on veruje u istinitost svojih reči. Dakle, razumeti znači doći do uzajamnog razumevanja. Predmet nije nezavisan od procesa razumevanja, već on stoji kao cilj takvog procesa. Cilj ne može biti konačan i zato je hermeneutička interpretacija istorijski uslovljena, kako ističe Paul Ricoeur, drugi značajni eksponent hermeneutike. Tako se dolazi do hermeneutičkog kruga, rekurzivnog toka pitanja i odgovora. Zato Gadamer ističe da razumevanje nije relacija prema objektu, već prema istoriji njegovih efekata. Svako iskustvo je opovrgnuto novim iskustvom, uvek jezički posredovanim.

U svojim poznim istraživanjima Ludwig Wittgenstein se distancira od složenog spora na semantičkom planu, posebno od mogućnosti objektivne spoznaje stvarnosti. Prema njemu, značenje iskaza treba tražiti u upotrebi jezika, polazeći od toga kako je ona nastala. Čitav problem bi se tako vratio u okvir govora, u jezičku praksu, tj. u svrishodnost upotrebe jezika. Taj terapijski prilaz u filozofiji, kako ga vidi Wittgenstein, predstavlja, u stvari, utemeljenje lingvističke pragmatike u filozofiju pragmatizma. Poznat je spor između Johna Deweya i Bertranda Russella, u kome Russell prebacuje Deweya da je osnovna mana njegove teorije negiranje objektivne stvarnosti i neumitnih činjenica. U filozofiji pragmatizma istina je relativizirana, značenje izraza je određeno nastajućim efektima. Kao i u hermeneutici, konačna istina ne postoji.

Iz svega izloženog, upravo na epistemološkom nivou, nužno je izvesti jednu sintezu dihotomija koje prožimaju nauke o čoveku, kao i nauku uopšte. Gaston Bachelard određuje modernu nauku kao «dijalogiziranu filozofiju». Dijalog je u dualizmu principa koji se međusobno pojmovno uslovljavaju. Tako smo svedoci komplementarnosti opšteg i pojedinačnog, biološkog i sociokulturnog, urođenog i stečenog, neurofiziološkog i psihičkog, svesnog i nesvesnog, emocionalnog i kognitivnog. Jezik je, kao simbolički medijum znanja, komplementaran sa kulturom. Međutim, komplementarna je i njegova konstitucija u relaciji kôda i misli, odnosno označitelja i označenog. Ovde smo na terenu dijalektike, međusobne uslovljenosti znanja i stvari. Nije reč o klasičnoj dijalektici, već o naučnoj dijalektici, koja se zasniva na principu komplementarnosti, odnosno dinamici uma u suočavanju sa stvarnošću. Čovek konstruiše svet i time sebe konstituiše. Tako dinamika znanja, koja karakterizira čovekovo biće, u krajnjoj analizi počiva na znakom, tj. jezički posredovane misli, što daje za pravo da govorimo o svetu kao čovekovom jezičkom svetu.

*Ovaj tekst je uvodni deo knjige istog autora, koja će se pod naslovom *Čovek i njegov jezički svet – Jezik u naukama o čoveku dvadesetog veka* pojaviti tokom 2014. godine.